

Бетлій О. В.

БІЖЕНЦІ У КИЄВІ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ІДЕНТИЧНІСТЬ, ДОСВІД, ОСОБИСТІ ІСТОРІЇ (за матеріалами київського перепису біженців 1916 р.)¹

Статтю присвячено досі нерозробленій в історіографії проблемі – біженцям, які осіли у Києві після масового переміщення населення із західних губерній Російської імперії у 1915 р. Для розкриття цієї теми проаналізовано матеріали перепису біженців, проведеного Київським відділенням Комітету її імператорської високості великої княжни Тетяни Миколаївни у лютому 1916 р. Вони зберігаються в Центральному державному історичному архіві України, м. Київ, і досі не отримали належного опрацювання в дослідженнях з історії біженства періоду війни. З метою ґрунтовного розкриття цієї проблематики у статті запропоновано огляд дослідницького підходу, викликів у вивченні історії біженства в Російській імперії, діяльності Київського відділення Тетянинського комітету з реєстрації біженців у місті. На основі опрацьованих карток перепису розглянуто індивідуальний зріз біженства, звернуто увагу на такі аспекти, як ідентичність, причини вигнання, досвід працевлаштування та виживання у Києві. В результаті проведеного дослідження було показано, що історію біженства «знизу» досі не написано. Матеріали ж перепису допоможуть це зробити. Вони дадуть змогу з'ясувати, що відбулося з переселенцями після того, як вони знайшли у Києві свій тимчасовий притулок. З огляду на те, що картки перепису складали в процесі опитування біженців, вони стають чи не єдиним джерелом, в якому біженці, хоч і за посередництва представників Комітету, але все ж проговорювали свою історію та ділилися своїм досвідом. З нотаток, що містять заповнені бланки, у цій статті проаналізовано лише ті аспекти, які дають змогу відповісти на запитання про самоідентифікацію, обставини виселення, робітничу зайнятість (з урахуванням гендерного аспекту), переживання біженства як стану. Завдяки проведеному аналізу можна краще зрозуміти і повсякденне життя мешканців Києва періоду війни, адже умови проживання біженців відображали реалії життя киян відповідно до їхнього соціального статусу.

Ключові слова: Київ, Перша світова війна, біженство, Київське відділення Тетянинського комітету.

Підготовка Києва до прийняття перших партій біженців увійшла до переліку першопочаткових завдань Київської міської думи уже на початку війни. Прибулих мали скеровувати до спеціально облаштованого для цього Контрактового будинку². У перші місяці війни цього вистачило. Однак ситуація кардинально змінилася після Горлицького прориву та великого відступу Російської армії влітку 1915 р.

У цей період Ставка верховного головнокомандування вдається до очищення прифронтових територій спочатку від окремих етнічних

груп, згодом переходить до «осуществления по военным соображениям эвакуации гражданско-го населения»³. Все це призвело до переміщення

¹ Ця стаття є частиною більшого дослідження, присвяченого історії Києва в роки Першої світової війни, що виконується в рамках проекту «Міста, війни та відбудови у Східній Європі ХХ століття» у співпраці з Центром міської історії (Львів).

² Докладніше див.: «Журнал чрезвычайного собрания Думы 1 августа № 18», *Известия киевской городской думы* 8 (1914): 19–22; «Журнал чрезвычайного собрания Думы 13 августа № 19», *Известия киевской городской думы* 8 (1914): 25–31; Олена Бетлій, «Київ – город проблемных идентичностей», в *Города империи в годы войн и революций, 1914–1921*, под ред. А. Миллера и Д. Черного (Санкт-Петербург: Нестор, 2017), 292–293.

³ Хвилі виселення цивільного населення, що відбувалися за наказами військового командування, умовно можна поділити на вісім етапів: 1) кінець 1914 – початок 1915 рр. – виселення як політично неблагонадійних німців та євреїв із прифронтової території Північно-Західного фронту; 2) перші місяці 1915 р. – депортації неблагонадійних осіб – представників різних етнічних груп із Галичини та Буковини (заручники, адміністративні виселенці) вглиб імперії та євреїв із лінії фронту (як услід за ворогом, так і окремих груп до сусідніх губерній); 3) червень 1915 р. – примусове виселення селянства, насамперед чоловічого населення призовного віку з прифронтових теренів у внутрішні губернії Росії; 4) 23–24 червня – спроба призупинити примусове виселення, за винятком німецьких колоністів Волинської губернії; 5) липень 1915 р. – очищення від населення прифронтових територій у Ковенській та Гродненській губерніях; спроба зупинити добровільне стихійне біженство в інших губерніях; 6) середина серпня 1915 р. – виселення населення з Волинської, Подільської та Бессарабської губерній; 7) 16–20 серпня – рішення Ради міністрів та Ставки припинити примусове виселення; дозвіл на масове переміщення біженців із прифронтових губерній у внутрішні; 8) переселення тривали до 10 вересня, виселення насамперед чоловічого населення з Лівляндської губернії. Кожен з цих етапів мав додаткові інструкції, що стосувалися категорій населення, які підлягали виселенню з визначенням також теренів, куди саме.

від трьох (за підрахунками 1915 р.) до п'яти (за період війни) мільйонів осіб у межах Російської імперії¹. Військовики усвідомили наслідки своїх дій надто пізно, коли впорядковане функціонування тилу було майже паралізовано: «Движение миллионов масс беженцев, их ужасный вид, бедствия, расстройство железнодорожного сообщения, невозможность устроить и прокормить всех выселенных в тылу – все это заставило военную власть отказаться от массовых выселений»².

Для сотень тисяч переміщених осіб Київ як центр Південно-Західного краю та військового округу, місто, в якому від початку війни діяли правила воєнного стану, став лише тимчасовим пунктом транзиту³. Однак попри це у місті все ж осіли тисячі біженців. Ким вони були, якими були обставини їхнього біженства, умови подальшого проживання на новому місці – про це в історіографії не йшлося дотепер. Відповіді на ці запитання допоможуть нам реконструювати історію біженства знизу: простежити, як відбувалося вигнання на рівні окремих місцевостей через досвід і сприйняття вигнанців; дослідити повсякдення переселенців, що значно збагатить наше розуміння соціальних і культурних практик прибулих у конкретному міському просторі. Все це комплексно допоможе нам досягнути явище масового переміщення населення в Російській імперії у період Першої світової війни не з позиції політики влади та практик допомоганих акцій різного типу інституцій, а з позиції біженця.

У цій статті я спробую дати відповідь на ці запитання, використавши як основне джерело матеріали перепису біженців у Києві, що відбувся у лютому 1916 р. Вони зберігаються в Центральному державному архіві України у м. Києві. З метою всебічного аналізу проблеми нижче я зупинюся на методологічних та історіо-

графічних питаннях дослідження біженства, охарактеризую обставини проведення самого перепису та проаналізую матеріали джерела, систематизувавши вміщену у ньому інформацію.

Війна як переміщення осіб: окреслення дослідницького підходу

Вивчення біженства привертає увагу дедалі більшої кількості науковців. Його концептуалізація відбувається в рамках ширшого міждисциплінарного дослідницького напрямку – студії міграцій (migration studies), або ж під парасолькою вже вузького напрямку – студії біженства (refugee studies). Увагу до питання можна пояснити тенденціями сучасного світу, в якому кожна сьома особа є мігрантом⁴.

З огляду на таку масштабність явища, на думку американського філософа Томаса Нейла, XXI ст. стане «століттям мігранта»⁵. Чи готові до осмислення цих процесів науковці? Частково. Наприклад, Нейл вважає, що дослідникам бракує концептуальної мови для вивчення міграції, оскільки мігрант завжди вважався похідною категорією поряд із громадянином (особа осіла), який перебуває у центрі уваги різних наук. А тому він пропонує власну теорію: політику руху (kinopolitics). В її фокусі – мігрант, людина в русі, отже, досліджуються не фіксовані в просторі громадяни, а людські потоки, що передбачає усвідомлення того, що не існує статичних держав, є, однак, «режими циркуляції»⁶. За кожним із них є свої фактори, що спричинили міграцію, у зв'язку з чим і мігрантів потрібно досліджувати через соціальні передумови їхнього вигнання, що відбувалося з метою забезпечення експансії відповідного політичного порядку. Тільки тоді вони перестануть бути масою «бездержавних», позбавлених політичних прав, неісторичних осіб. Розвиваючи теорію мігранта, Нейл стверджує, що сьогодні ми спостерігаємо активізацію усіх форм соціального вигнання та опору мігрантів, що мали місце в минулому. Причиною цього є нечувана мобільність населення, приведена в дію різними чинниками⁷.

Погоджуючись із тезами Нейла, можна наголосити, що до зростання міграції доходить насамперед в екстремальних умовах, особливо під час війни, коли маси населення виганяються

За матеріалами: Александр Курцев, «Беженство», в *Россия и первая мировая война (материалы международного научного colloquium)*, под ред. Н. Н. Смирнов и др. (Санкт-Петербург, 1999), 131–134; С. Г. Нелипович, «Население оккупированных территорий рассматривалось как резерв противника», *Военно-исторический журнал*, 2 (2000): 60–69; Eric Lohr, «The Russian Army and the Jews: Mass Deportation, Hostages, and Violence during World War I», *Russian Review* 60 (July 2001): 404–19; Mark von Hagen, *War in a European borderland: occupations and occupation plans in Galicia and Ukraine, 1914–1918* (University of Washington Press, 2007), 28–37.

¹ Курцев, «Беженство», 140. Пітер Гетрелл, посилаючись на дослідження Волкова (1930), розглядає й цифру в 7 млн осіб: Peter Gatrell, «Refugee history and refugees in Russia during and after the First world war», *Вестник СПбГУ. История*, 62, 3 (2017): 500.

² Центральный державный исторический архив Украины у м. Києві (далі – ЦДАК), ф. 1010, оп. 1, спр. 94, арк. 72.

³ Докладніше про політику міста щодо переміщених осіб див.: Олена Бетлій, «Біженецька криза у Києві влітку 1915 року», *Наукові записки НАУКМА. Історичні науки* 182 (2016): 51–54.

⁴ «Migration in the world», International organization for migration, last modified June 21, 2018, <https://www.iom.sk/en/migration/migration-in-the-world.html>.

⁵ Thomas Nail, *The figure of migrant* (Stanford: Stanford university press, 2015), 2.

⁶ Ibid., 3–4.

⁷ Ibid., 235–236.

з осілих місць і згодом мігрують територією. Відбувається це також унаслідок комбінації виявлених американським філософом типів вигнання: територіального (витіснення групи людей із землі, яку займають), політичного (позбавлення політичних прав і свободи пересування), юридичного (контроль над нелегальним пересуванням), економічного (змушення до пересування через економічні чинники, наприклад, позбавлення роботи)¹. І хоча метою цієї статті не є тестування теорії Нейла на основі київських матеріалів часів Першої світової війни, все ж зазначаю, що запропонована ним теоретична рамка дає також змогу переосмислити й розповісти про військовий досвід із позиції мігранта та розглядати період воєнного конфлікту як «добу мігранта». Адже що таке війна, якщо не постійне переміщення людей, їхні потоки, циркуляція та взаємоперехрещення.

Видається, що історики починають визнавати право за таким підходом до вивчення як минулого загалом, так і історії воєн зокрема. Джей Вінтер, метр студій Першої світової війни, вважає, що ця війна спричинилася до появи біженця, що став «іконою транснаціональної історії у ХХ столітті», біженця, що закарбувався у безлічі візуальних матеріалів у впізнаваному образі людини з торбиною за плечима, котра прямує невідомо куди². Однак, як показує британський історик Пітер Гетрелл, введення цієї фігури в історичний наратив усе ж відбувається дуже поволі. На його думку, нехтування проблемою біженців можна пояснити або тим, що історики вважали біженецьку кризу тимчасовим епізодом, після якого життя нормалізується; або ж тим, що біженці з різних причин не залишили про свій досвід джерельних свідчень, так затребуваних дослідниками. Водночас, як слушно звертає увагу Гетрелл, останнім часом кількість праць зростає. Також починає розширюватися дослідницька проблематика, раніше звужена переважно до вивчення політики щодо біженців. Що стосується вивчення досвіду переміщених осіб у роки Першої світової війни, то тут дедалі більше уваги приділяють спільним проектам із вивчення пан'європейського руху населення у період до, під час та після війни, а також порівняльній перспективі з вивчення різних досвідів та практик на рівні урядів та різних організацій³. Дослідник,

однак, не зазначив, але я не можу не зауважити, що студії біженства часів війни, особливо на Східному фронті, значною мірою розвиваються завдяки академічній активності самого Пітера Гетрелла⁴.

Про те, що біженці «провалилися у тріщини історії», пише й головний редактор часопису «First World War Studies» П'єр Пурсей. Дослідник доводить, що без повернення їх із цієї прірви і введення у контекст студій неможливо повною мірою осягнути й зміни у веденні війни, до яких дійшло з початком конфлікту у 1914 р., і які прийнято розглядати як ознаки «тотальної війни». Адже на прикладі біженців можна побачити і «розмиття відмінностей між військовим та цивільним суспільством», і мобілізацію домашнього фронту для прийняття тих же біженців, що значною мірою допомогло продовжувати воєнні дії⁵. Пурсей показує, як поява бельгійських біженців у Франції та Великій Британії сприяла створенню культури солідарності, новій етиці допомоги «жертвам ворога» – свідкам ворожої брутальності, визнання за ними права на державну допомогу та сприяння з боку різних благодійних гуманітарних організацій. Водночас він демонструє, як із тривалістю війни, коли кількість родин, які втратили своїх близьких на фронті, зростає і відповідно переформатовується простір скорботи, стаючи приватним, змінюється ставлення до біженця. Він перестає бути об'єктом, на який спрямовується суспільне співчуття, та радше перетворюється на того, хто драгує своєю присутністю, будучи «іншим» та живучи на державне забезпечення «у комфорті». З наближенням же до кінця війни та її завершенням, біженецький досвід взагалі витісняється з пам'яті, а історіографія згодом закріплює це забуття⁶.

Зрештою, у цьому немає нічого дивного, оскільки для того, щоб існувала пам'ять, мають бути агенти пам'яті, які створюють свої комеморативні практики для згадування пережитого досвіду. У випадку ж із біженцями ми найчастіше говоримо про тих, хто був об'єктом організованої допомоги, а не ініціатором власної мережі взаємопідтримки. Окрім того, пережитий біженецький досвід (приниження, поневірянь і злиднів)

¹ Поп.: Nail, *The figure of migrant*, 125–178.

² Jay Winter, "General introduction", in *The Cambridge History of the First World War*, ed. by J. Winter, Volume 1, Global War (Cambridge: Cambridge university press, 2014), 8.

³ Peter Gatrell, "Refugee history", 497–500; поп.: Lohr, "The Russian army", 404.

⁴ Окрім того, своєю першою монографією Пітер Гетрелл практично заснував студії з вивчення історії біженства в Російській імперії: Peter Gatrell, *A whole Empire walking. Refugees in Russia during World War I* (Indiana university press, 1999).

⁵ Pierre Purseigle, "A Wave on to Our Shores": The Exile and Resettlement of Refugees from the Western Front, 1914–1918", *Contemporary European History* 16, 4, Theme Issue: World Wars and Population Displacement in the Twentieth Century (Nov., 2007), 427–428.

⁶ Ibid., 432–444.

відрізнявся від фронтового, який надався на комеморацію із завершенням війни. Водночас не слід забувати, що, попри тимчасову амнезію в історіографії, біженецька проблематика дістала подальше закріплення в юридичній термінології та практиках гуманітарної допомоги спочатку на рівні Ліги Націй, а згодом ООН.

Біженство у Російській імперії періоду Першої світової війни: дослідницькі виклики

Сьогодні ми вже можемо говорити про схему написання історії біженців, якою найчастіше послуговуються історики. Вона, головню, охоплює розгляд загального політичного контексту, причини появи біженства, аналіз політик щодо них, допомогу з боку державних та недержавних інституцій, репрезентації біженців, зокрема у пресі та залишених свідченнях осіб, які, як правило, працювали в гуманітарних осередках¹. Кожна з цих складових має свою історіографічну традицію та пов'язані з нею дослідницькі виклики. Нижче зупинюсь лише на деяких із них, що безпосередньо стосуються предмета цієї статті, а саме: термінології, обмеженої джерельної бази, а отже і звуженого переважно до інституційного спектра досліджених тем.

Термінологія відіграє важливу роль при аналізі біженства в Російській імперії. Навряд чи можна знайти дослідження, в якому б не наводили визначення поняття «біженець» у російському законодавстві: «Біженцями визнаються особи, що залишили місцевості, під загрозою наступу ворога або ним вже зайняті, або виселені розпорядженням військової або цивільної влади з району військових дій, а також вихідці з ворожих Росії держав»². Це пов'язано з тим, що велика кількість переміщених цивільних осіб у межах імперії значною мірою була зумовлена політикою влади, про що згадувалося вище, а не діями ворога. Тож різні категорії переміщених осіб відображали в своїх «назвах» ці політики, зокрема: адміністративно виселені, заручники, евакуйовані, біженці. А тому існувала потреба в уніфікуванні політики і визначенні тих груп, які можуть розраховувати на підтримку держави. Не дарма цитований вище закон, ухвалений 30 серпня 1915 р., мав назву «Закон про забезпе-

чення потреб біженців». І під його дію не потрапили виселенці з території воєнних дій, що перебували під наглядом поліції³.

Запропоноване в законі визначення «біженців» призвело до поступового затирання згадок про справжні причини масового переміщення людей із західних у внутрішні губернії імперії. Самі сучасники, як зазначає Пітер Гетрелл, уже у 1916 р. не бачили різниці між «виселенцями» та «добровільними мігрантами». На його думку, однак, це можна було пояснити небажанням говорити про тактику російської армії, які ще у 1915 р. викликали обурення⁴. Тепер же клопіт із розрізненням мають історики. Відповідно, у дослідженнях можна натрапити на твердження, що радше інтерпретують наміри російського командування як турботу про населення: «...приняв решение о необходимости массового перемещения населения западных прифронтовых районов в тыловые»; «Беженцам, промедлившим с отъездом, несмотря на рекомендации и разъяснения военных чинов об опасности нахождения в полосе оборонительных действий и агитацию со стороны православного духовенства, в результате пришлось познать тяготы немецкой оккупации»⁵. В інших працях водночас можна знайти і твердження про те, що «головною причиною масового біженства людей стала війна, розв'язана великими державами в ім'я утвердження своїх непомірних політичних прагнень», і згодом аналіз наказів Ставки про примусове виселення населення з територій, які переходили ворогу⁶. Чіткіше натомість висвітлюють це питання західні дослідники. Пітер Гетрелл розглядає обидві причини масового переміщення осіб: паніку цивільного населення, що була порівняно незначною, та накази російського верховного командування, що виявилися вирішальними. Він також показує, як пошук винуватців у великому відступі 1915 р. позначився на представниках національних меншин: «Євреї страждали найбільше»⁷. Американський історик Джошуа Сенборн аналізує масове переміщення не тільки цивільних, а й військовиків як примусову міграцію. Вказуючи на рішення Ставки, які лежали в основі застосованої політики «вичищеної землі», він, однак, проводить різницю між цивільними

³ Курцев, «Беженство», 137.

⁴ Gatrell, *A whole Empire*, 31.

⁵ Ирина Белова, *Вынужденные мигранты: беженцы и военнопленные Первой мировой войны в России. 1914–1925 гг.* (Москва: АИРО-XXI, 2014), 109, 124.

⁶ Тамара Лазанська, «Становище біженців в роки першої світової війни», *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* XVI (2009): 199.

⁷ Gatrell, *A whole Empire*, 15–16.

¹ Поп.: Peter Gatrell, «Refugees», in *International encyclopedia of the First world war*, last modified October 8, 2014, <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/refugees?version=1.0>.

² Цит. за: Любов Жванко, *Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.)* (Харків: Віровець А. П.; Апостроф, 2012), 92.

біженцями й тими, що були вивезені в рамках проведеної «етнічної чистки» теренів¹.

Прикметно, що диверсифікація причин переміщення найкраще простежується саме в дослідженнях, присвячених виселенню етнічних груп. Зокрема, аналізуючи історіографію питання, українська дослідниця Любов Жванко звертає увагу на те, як розрізняє статус поляків, що опинилися у внутрішніх губерніях Російської імперії, польський історик Маріуш Коженювський. Він вказує, що в офіційних документах влада послуговувалася терміном «біженець», натомість архівні документи дають ширший спектр, що свідчить про примусове виселення, наприклад, «вигнанець», «скиталець»². Американський історик Ерик Лор також резервує терміни «примусова міграція», «депортація», «інтернування» для підданих ворожих країн, німецьких колоністів та євреїв³. Разом з тим архівні матеріали показують, що таку термінологію може бути використано до всього переміщеного населення західних губерній Російської імперії, а також, що важливо у нашому контексті, Галичини⁴. Адже, як уже зазначено, по-перше, маси населення були зняті з місць відповідно до наказів Ставки, а тому міграція була примусовою для переважної більшості вихідців із різних населених пунктів. По-друге, підконвойна депортація як у вигляді етапів адміністративно виселених політично неблагонадійних осіб, так і заручників стосувалася не лише німців та євреїв, а й українців (галичан/русинів) і поляків.

Із зазначеного постає запитання, якою ж термінологією послуговуватися історики, досліджуючи історію переміщених у роки Першої світової війни мас населення в Російській імперії. Запропоную два підходи. По-перше, вивчаючи проблему комплексно, можна озброїтися визначенням Любові Жванко, яка пропонує застосовувати поняття «біженство», під яким вона розуміє «усю реальність, що охоплює коло осіб, котрі в роки Першої світової війни потрапили під визначення терміна “біженець”, сукупність усіх дій влади в цьому напрямі, реакцію широкого загалу та ставлення до навколишнього світу

самих біженців»⁵. По-друге, якщо простежувати мікрорівень, тоді класифікувати переселенців стає простіше, зосереджуючись, власне, на «заручниках», «адміністративних виселеннях», «біженцях». Реконструювати досвід цих груп дають змогу збережені архівні матеріали відповідних відомчих установ. У цій статті я використовую поняття «біженці», оскільки йдеться про усі категорії переселенців, які осіли у Києві, а для розширення синонімічного ряду вживаю також «переселенці», «вигнанці», «внутрішньо переміщені особи» без прив'язки їх до термінологічного словника сучасних студій біженства.

Однак не тільки поняттєвий апарат досліджень біженства становить виклик в історіографії. Використана джерельна база досліджень, представлена переважно опублікованими звітами та періодичними виданнями, неопублікованими матеріалами відповідних інституцій, що зберігаються в архівах, зумовила те, що увага дослідників зосередилася на вивченні допомоги, що їй надавали біженцям державні та недержавні інституції. Відповідно в дослідженнях Російської імперії йдеться про те, як держава впоралася з біженецькою кризою, а в національних історіографіях – про діяльність національних допомогових комітетів і відповідне творення етнічних спільнот у межах імперії⁶. У результаті навіть у тих дослідженнях, в яких декларується мікроісторичний підхід та вивчення питання крізь призму соціальної історії, ми бачимо радше переповідання знаної з інших текстів загальної історії біженства через аналіз політики влади та надану переселенцям допомогу з окремими вкрапленнями нових даних.

Ці виклики стосуються не тільки історії біженства, а й загалом історії домашнього фронту в Російській імперії періоду війни. Для більшості праць характерне надмірне тяжіння до висновків, зроблених у загальних працях, присвячених імперії, зі звуженням джерельної бази переважно до вивчення інституційних фондів в архівах та друкованих матеріалів – як звітних джерел, так і преси. Відповідно, дослідник не може ані розкрити унікальність кейсу, ані вийти за межі схеми аналізу, що пропонує вивчення досвіду біженця з погляду політики, яку щодо нього як об'єкта застосовували. Про те, що завдяки розширенню джерельної бази можна вийти з цього замкненого кола, і йтиметься нижче.

⁵ Жванко, «Первая мировая война», 193.

⁶ Див. історіографічний огляд поданий Беловою: Белова, *Вынужденные мигранты*, 39–54.

¹ Joshua A. Sanborn, “Unsettling the Empire: Violent Migrations and Social Disaster in Russia during World War I”, *The Journal of Modern History* 77, 2 (June 2005): 309–315.

² Любов Жванко, «Первая мировая война и беженцы на Восточном фронте: новые исследования (конец XX – начало XXI века) (Аналитический обзор)», в *Первая мировая война: современная историография (сборник обзоров и рефератов)*, под ред. В. П. Любин, М. М. Минц (Москва: РАН, 2014), 196.

³ Eric Lohr, *Nationalizing the Russian Empire: the campaign against enemy aliens during World War I* (Cambridge, London: Harvard university press, 2003), 121–165.

⁴ Бетлій, «Біженецька криза».

Лютневий перепис біженців у Києві 1916 р.

На початку вересня 1915 р. було розроблено систему державної опіки над біженцями відповідно до згаданого закону від 30 серпня. Найвищу координаційну роботу здійснювала Особлива нарада з влаштування біженців, що функціонувала при МВС. Її склад репрезентував виконавчу та законодавчу гілки влади, а також такі організації, що надавали допомогу жертвам війни, як Всеросійський земський союз (далі – ВЗС), Всеросійський союз міст (далі – ВСМ), Тетянинський комітет та мережа національних допомогових комітетів (польський, єврейський, латиський та ін.). Окрім того, евакуацією та наглядом за біженцями на прифронтовій території з літа опікувалися спеціальні уповноважені: в зоні дії Південно-Західного фронту – князь Микола Урусов; Північно-Західного – дійсний статський радник Сергій Зубчанинов¹. Із переліку усіх видів діяльності, що вони здійснювали, нижче йтиметься лише про реєстрацію біженців.

Уже в листопаді Особлива нарада визнала, що центральним всеросійським органом із реєстрації біженців буде Комітет її імператорської високості великої княжни Тетяни Миколаївни з надання допомоги постраждалим від воєнних дій². Від січня 1915 р. у Києві почало працювати Київське відділення Тетянинського комітету (далі – КВТК), працівники якого намагалися налагодити роботу з допомоги біженцям у місті. Повною ж мірою вони почали її надавати влітку, коли відповідно до рішення наради на чолі з князем Урусовим саме на КВТК було покладено здійснення допомоги біженцям у районі міста Києва³. Відповідно діяльність КВТК зосередилася на організації пунктів харчування, медичному огляді, забезпеченні необхідним одягом насамперед тих переселенців, які переміщувалися через місто залізничним, водним або гужовим шляхом. Згодом до цього додалося облаштування їдалень, притулків, ізоляційних пунктів у місті і взяття під опіку тих біженців, які осіли у місті та не отримували підтримки від національних комітетів. Відповідно до звіту

Відділення у період від 1 серпня 1915 р. до 1 січня 1916 р. через його пункти харчування пройшли 1 013 107 осіб, що отримали 1 327 897 порцій їжі⁴.

З огляду на велику кількість осіб, які слідували через Київ, КВТК доволі швидко зрозуміло необхідність їхньої реєстрації з метою проведення подальшої пошукової роботи рідних, які загубилися дорогою. Займатися цим мало статистичне бюро, організацію якого доручили викладачеві Київського комерційного інституту Євгену Євгеновичу Слущькому (1880–1948). Бюро розпочало свою роботу наприкінці вересня. У листопаді дійшло до координації дій із реєстрації біженців між різними організаціями: КВТК відповідало за реєстрацію осілих у Києві біженців, а ВЗС та ВСМ через Комітет Південно-Західного фронту – за реєстрацію в інших містах та сільській місцевості Київської губернії⁵.

Першим етапом роботи бюро була реєстрація на пунктах біженців, що допомогло створити довідкову адресну картотеку: рожева картка – з даними особи, яка шукає; зелена – кого шукають; червона – померла особа. На основі анкет також було створено географічну картотеку – за місцем походження біженця. Обидві картотеки мали сприяти якнайшвидшому пошуку осіб. На 1 січня 1917 р. довідкова картотека становила 158 204 одиниці⁶. Іншим вагомим внеском КВТК у справу реєстрації був перепис біженців⁷, проведений у Києві 22–23 лютого 1916 р. Йому передувала загальноміський перепис, що відбувся 12–14 лютого з метою з'ясувати демографічну ситуацію у Києві. Його результати показали, що у місті проживає заледве півмільйона осіб, що неабияк здивувало представників влади, оскільки загальним було уявлення, що кількість міського населення сягає позначки в мільйон осіб⁸.

Завдання, які ставило перед собою КВТК, за зміщеними у газетах роз'ясненнями, поданими його керівником Антоном Карловичем Ржепецьким, полягали у такому: 1) зібрати дані про особовий склад «біженців та взагалі усіх осіб, що прибули до Києва з місцевостей, зайнятих чи загрозованих ворогом»; 2) використати отримані дані в пошукових цілях; 3) зібрати інформацію про обставини, за яких біженці залишили свої домівки та осіли у Києві; про умови їхнього

¹ Жванко, *Біженці Першої світової війни*, 94–99.

² Митрофан Щепкин, *Беженцы и организация помощи им в связи с работами Особого совещания* (Москва: Городская типография, 1916), 38–42.

³ *Комитет ее императорского высочества великой княжны Татьяны Николаевны по оказанию временной помощи пострадавшим от военных бедствий: 14 сент. 1914 г. – янв. 1916 г.*, т. 1–2 (Петроград: Гос. тип., 1916), 121–122.

⁴ Там само, 130.

⁵ ЦДІАК, ф. 1055, оп. 1, спр. 1, арк. 1–2.

⁶ Там само, арк. 4–5.

⁷ Подібні переписи Тетянинський комітет проводив і в інших містах. Матеріали, зокрема, петроградського були опубліковані: *Перепись беженцев в Петрограде* (Петербург, 1916).

⁸ Олена Бетлій, «Київ – город», 296.

проживання та потреби задля випрацювання подальших кроків допомогових акцій. Окремим пунктом наголошувалося на тому, що жодних адміністративних наслідків, зокрема з боку поліції, біженці не матимуть. Осіб, неохоплених під час реєстрації містян, просили подати свої дані самостійно за адресою статистичного бюро по вул. Софіївській, 16¹. Що ж до організації проведення заходу, то нею керували голова статистичної комісії Л. С. Личков та помічник завідувача статбюро Київського губернського земства Г. Д. Стороженко. На місцях її проводили «сметчики», що вже брали участь у міському переписі, загальна кількість яких сягнула 285 осіб, представлених переважно студентами київських закладів вищої освіти. Вони мали обійти квартири, де попередньо було виявлено «лиць, прибуввших из мест, занятых или угрожаемых неприятелем». Таких було 26 754 особи². З них 21 103 дорослі та 5631 дитина, розселених у 3197 будинках та 6427 квартирах, тобто, як зазначав «Киевлянин», у середньому чотири особи в квартирі³. КВТК, опрацювавши свій матеріал, подало такі дані: кількість зареєстрованих, що проживали у Києві, становила 24 192, тих, хто загубився, – 18 904, померлих 830 осіб. Загалом охоплених переписом вважали 43 926 осіб⁴.

Реєстраційні картки перепису згодом використали для абеткової та географічної картотек. За цими даними у місті мешкали біженці, що походили з таких губерній: Волинська – 7746 осіб (тут і далі цифра лише осілих осіб); Київська – 73; Варшавська – 2877; Холмська – 1457; Ломжинська – 868; Радомська – 658; Каліська – 232; Сувальська – 110; Плоцька – 242; Седлецька – 113; Келецька – 369; Петроковська – 561; Ліфляндська – 799; Курляндська – 199; Естляндська – 3; Мінська – 779; Віленська – 743; Вітебська – 68; Могилевська – 13; Гродненська –

1574; Ковенська – 397; Галичина – 2756; Бессарабська – 67; Петроградська – 3; Кутаїська – 5; Бакинська – 1; Тавричеська – 3; Херсонська – 10; Франція – 5; Персія – 8; Вірменія – 2; інші губернії – 112; невідомі губернії – 159⁵. Ці дані свідчать, що через Київ пройшли усі біженецькі хвилі весни–осені 1915 р. Що стосується потреб у допомозі, то з кількості 10 013 виявлених родин 1404 заявила про необхідність грошової допомоги, 323 – нестачі одягу та взуття, для 41 родини потрібне було сприяння в доступі до освітніх чи медичних послуг; члени 320 родин потребували роботи⁶.

Саме збережені за вказаним географічним принципом картки перепису склали основу використаного в цьому дослідженні фонду 1055 «Київське відділення Тетянинського комітету з реєстрації осіб, що постраждали від воєнних дій, 1915–1916». Вони розподілені між 94 справами, що скомпоновані за назвами місцевостей походження, а далі за абеткою. Такий принцип організації матеріалу, як уже зазначено, мав свою логіку для працівників КВТК, бо полегшував пошукову роботу. Однак істориком він значно ускладнює опрацювання даних, якщо дослідницькою метою є з'ясувати, що відбулося з прибулим населенням саме у місті. Виконанню такого завдання, зокрема, сприяла б адресна книга біженців, яку, звісно, можна скласти на основі збережених матеріалів самостійно, але за умови повного оцифрування усього фонду та переведення його в електронну базу даних. Окрім того, що це сприяло б вивченню історії біженців на мікрорівні одного міста, це б також допомогло встановити шлях переселенців – від місця їхнього виселення і до Києва. Доповнена даними з картотек Комітету Всеросійського земського союзу Південно-Західного фронту, що зберігаються в фонді 715 також у ЦДІАК, ця інформація дала б змогу проаналізувати початок виселення, розуміння чого, як зазначає американський історик Джошуа Санборн, нам усе ще бракує⁷. Тож на цьому етапі дослідження доводиться лише наблизитися до масштабного опрацювання матеріалів перепису і спробувати запропонувати їхню попередню систематизацію. Вона базуватиметься на даних, що містять реєстраційні картки, а це: вихідна інформація про склад біженецької родини із зазначенням адреси проживання, імені, статі, віку, віросповідання, місця походження (губернія–повіт–місцевість), трудової зайнятості вдома та у Києві, стану працездатності,

¹ «Перепись беженцев», *Южная копейка* 18 февраля 1916, 4.

² За інформацією, отриманою київським губернатором 23 лютого, станом на 20 грудня 1915 р. згідно з даними Тетянинського комітету загалом в імперії було 2 706 309 біженців; у Києві ж «осело мужчин 1717 и женщин 1435»: «Число беженцев в России», *Киевлянин*, 24 февраля, 1916, 55, 2; пор. Жванко, *Біженці*, 446. Загалом же станом на початок березня 1916 р. ситуація з біженцями в українських губерніях (зоні Південно-Західного фронту) була такою: «Вольнская, где находятся 140.000 беженцев, Херсонская – 15.443, Екатеринославская – 200.000, Таврическая – 40.000, Подольская – 1.148, Бессараб – 3.560, Киевская 30.067, в районе армии – 225.760 беженцев и наконец также недалеко от района армии, состоящих на попечении Союза городов – 10.500 человек. Итого 666.478 чел»: ЦДІАК, ф. 1010, оп. 1, спр. 42, арк. 137 зв. Натомість у виданні «Киевские городские известия» наводилася цифра в 60 тис.: В. Левицкий, «Город Киев и беженцы», *Известия Киевской городской думы* 12 (1915): 11. Пор.: Бетлий, «Киев – город проблемных идентичностей», 294–295.

³ «Перепись беженцев», *Киевлянин*, 21 февраля 1916, 52, 3.

⁴ ЦДІАК, ф. 1055, оп. 1, спр. 1, арк. 10.

⁵ Там само.

⁶ Там само, арк. 147.

⁷ Sanborn, «Unsettling the Empire», 310.

а також інформація про членів родини, які проживали разом та окремо. На зворотній стороні картки містяться нотатки особи, яка робила перепис. Вони могли містити інформацію про причини виселення, період, коли біженець потрапив до Києва, умови, в яких біженець проживав тощо. Ці нотатки є одним із небагатьох збережених джерел, у яких хоч і за посередництва представників КВТК, але можна почути індивідуальні голоси біженців. Тож для розуміння обставин, в яких опинилися біженці, та вивчення їхнього досвіду матеріали перепису є справді безцінними.

Визначення ідентичності

Томас Нейл зазначає, що особливістю мігранта є те, що він ідентифікується за допомогою руху. Він не має сталої ідентичності, натомість наділяється рухливою соціальною позицією, в яку потрапляє і яку полишає внаслідок вигнання і соціально обумовленого переселення¹. У сучасних студіях біженців увагу також звертають на те, що ототожнення тут є накинута ззовні статусом і не має традиційної прив'язки до місця походження. Так, один із провідних дослідників у цій дисципліні Роджер Цеттер пропонує розглядати формування ідентичності «біженця» як соціально сконструйований ярлик (label). Завдяки цьому концепту він намагався пояснити, «як та з якими наслідками люди отримують ярлик біженця – як така ідентичність формується, трансформується та стає об'єктом маніпуляцій у рамках державної політики і особливо бюрократичних практик»². І хоча цей підхід застосовують до вивчення досвіду біженців у сучасному світі, в якому під біженцем розуміють особу, що через визначені обставини опинилася за межами власної держави, його концептуальну рамку можна використати і до досліджуваного в цій статті періоду. Адже вона дає змогу розглядати ідентичність біженця через його власне ставлення до наданого йому статусу («сприйняття ярлика») порівняно з тим, як він прописується при здійсненні бюрократичних практик та гуманітарної допомоги, надаючи самому поняттю політичного забарвлення і відповідних семантичних конотацій³.

Про те, як маркувався «біженець» у Російській імперії в період війни, йшлося вище. Разом

з тим, в аналізованому переписі сам маркер був ширшим, оскільки цільову аудиторію визначали, як уже згадано, так: «біженці та взагалі усі особи, що прибули до Києва з місцевостей, зайнятих чи загрожених ворогом». Тут же спробую дати відповідь на запитання, поставлене при ознайомленні з матеріалами перепису: чи можна на основі його даних показати, як сприймали свій ярлик самі переселенці.

Почну з того, що при аналізі карток перепису можна спостерігати певну нехіть до ідентифікації «біженець», яку демонстрували забезпечені особи, що під час міського перепису були визначені як ті, хто «походять з зайнятих ворогом теренів». Наприклад, можна зустріти випадки, коли при відвідуванні такі особи відмовлялися давати відповіді на запитання представника комісії, зазначали, що не вважають себе біженцями: «Выехал добровольно до войны и не признает себя беженцем» – про невідому особу⁴; або про поміщика Вікентія Бущенського читаємо таке: «Беженцем себя не считает. Выехал из Варшавы в июне 1915»⁵. Подібною була відповідь, записана від псаломщика Олександра Грушецького: «Не считает себя за беженца, а за “эвакуированного” из мест занятых неприятелем по приказу военных властей. Приехал в Киев 12 июня 1915. Проживает на свои средства»⁶. Ще інакше повелася Марія Полякова: «Полякова получает содержание от мужа – военного чина заведующего хозяйственной частью лазарета и видимо считает для себя унижительным название беженки. Варшаву покинула 14 июля 1915 года вследствие эвакуации и доехала до Киева по железной дороге»⁷. Нотаріус Петро Міцкевич також не вважав себе «біженцем», оскільки приїхав до міста виховувати дочок⁸.

Усе це може свідчити про те, що бути «біженцем» для цієї категорії означало негативну конотацію, пов'язану, можливо, з нужденністю, що вказувало на певну стигматизацію (особливо, якщо згадати про образ біженців, що несуть із собою епідемію). Ці ж особи перебували у місті заслужено, маючи для цього підстави, а «евакуація» вказувала на їхній поважний статус у суспільстві (організовано та гуманно евакуювали владні інституції, заклади, підприємства тощо). Водночас, із таких відповідей випливає також те, що охоплення всіх, хто походив із зайнятих або загрожених теренів, для вирахування біженців

¹ Nail, *The figure of migrant*, 235.

² Roger Zetter, “Labeling Refugees: Forming and transforming a bureaucratic identity”, *Journal of refugee studies* 4, 1 (1991): 40.

³ Детальніше: Roger Zetter, “More labels, fewer refugees: re-making the refugee label in an era of globalization”, *Journal of refugee studies* 20, 2 (2007): 173–189.

⁴ ЦДІАК, ф. 1055, оп. 1, спр. 91, арк. 36.

⁵ Там само, спр. 4, арк. 129.

⁶ Там само, спр. 7, арк. 31.

⁷ Там само, арк. 12.

⁸ Там само, спр. 20, арк. 65.

ускладнило вибірку. Адже міграція із західних губерній до Києва була звичайною річчю, що усталилася ще до війни.

Разом з тим, складається враження, що ті, хто відмовлявся від статусу «біженця», кого не можна було знайти в квартирі, хоча від попереднього загальнокиївського перепису минув задовго тижень, могли просто побоюватися негативних наслідків перепису, наприклад, подальшої висилки тощо. Про це може свідчити такий запис: «Парень этот работает, живет в подвале. Сам не жалуется. Доволен, что не гонят его из Киева. Сейчас же после бегства целую партию галицийских жителей гнали долгое время с одного места на другое. Но соседи его по подвалу говорят, что работа его трудная, портит очень обувь и платье. Тепло у него ничего нет. Верхнее платье одни лохмотья. Все деньги заработанные уходят на жизнь, но на платье и обувь не хватает»¹.

Якщо проаналізовану групу вирізняло сприйняття поняття «біженець» і власна неідентифікація з ним, то іншу групу осіб, що заслуговує на окремий коментар, можна вичленувати на основі національної ідентичності². Її позначали в окремій графі, вочевидь, відповідно до наданої біженцем інформації. Знаходимо тут малоросів, великоросів, білорусів, поляків, євреїв, литовців, чехів, латишів, які прибули до Києва із зазначених вище губерній. Маркування біженців за етнічною ознакою було частиною бюрократичних процедур із надання їм подальшої допомоги. Але в одному з випадків є сенс розглядати надані відповіді і як прояв індивідуального реагування на пропонувані межі нового ярлика. І йдеться тут саме про галичан.

У більшості випадків вони позначені як русини та православні, зрідка уніати або католики; в частині відповідей зазначалися як галичани та уніати/православні. В одному зі знайдених випадків зустрічаємо запис «українець», що був перекреслений і натомість записано «русин» – ішлося про студента-юриста / студента Духовної академії³; в іншому ж подібні виправлення щодо сторожа Семена Крискі⁴. Доволі унікальним виявився приклад служниці Анни Кузьмової. В її картці перекреслено «великор.» і написано «украинка»⁵. Без виправлень натомість вказано

«українець» та «уніат» у картці Василя Козаченка – колись вчителя зі Станіславова, а тепер конторщика. У Києві він опинився за наказом російського військового начальства як австрійський військовозобов'язаний⁶. Поодинокі випадки появи «українка/ець» траплялися і в картотеках волинських біженців⁷.

Наразі бракує даних, які б дали змогу визначити, чи все ж самі біженці себе так називали (а тоді постає запитання, чи «українець/ка» свідчило про рівень національної свідомості), чи ж так їх записували особи, які заповнювали картки (і в такому випадку також слід зрозуміти, проявом чого це було). Креслення у картках можуть свідчити і про те, що у Києві лише вироблявся підхід до визначення ідентичності прибулих із Галичини. Водночас переважна кількість згадок про «русин/православний» може свідчити про бажання біженців асимілюватися у православному руському населенні міста, або й вказувати на русофільські симпатії прибулих.

Обставини біженства

Із наведеної у картках інформації, як уже зазначено, можна чимало дізнатися про досвід біженців, за яких обставин люди залишили домівку, коли, чим і як добиралися до Києва. Вони доповнюють і підтверджують інформацію, уже відому нам з історіографії.

У переважній більшості випадків ішлося про накази військової влади залишити дім; часто згадувалися козаки, які безпосередньо змушували до виселення, в окремих випадках описували пожежі сіл або підпалені військом поля, коли козаки виганяли із сіл⁸. Так, про родину Ленчицьких у складі вісьмох осіб зазначалося: «Живут хорошо. Глава семьи имеет мастерскую и как видно хорошо зарабатывает. По рассказам членов семьи они были выгнаны из Варшавы казаками»⁹. Натомість про 20-річного Стефана Трофорука: «20 августа был выгнан казаками, так как неприятель был уже вблизи деревни. Нуждается в белье и верхнем платье. Болел. Живет в комнате темной, сырой и тесной»¹⁰. Ще інакшою була доля родини Лютинських: «Ушли 22 июля, по приказу властей. Скирды, копны хлеба были подожжены

¹ ЦДІАК, ф. 1055, оп. 1, спр. 46, арк. 163.

² З огляду на те, що у фонді 1055 збереглися не всі матеріали перепису, про що свідчить вміст справ, у цій статті не пропонується статистичний аналіз за жодною з можливих категорій (вік, етнічне походження, стать тощо).

³ Там само, спр. 46, арк. 10.

⁴ Там само, арк. 42.

⁵ Там само, арк. 98.

⁶ Там само, арк. 111.

⁷ Там само, спр. 26, арк. 39.

⁸ Поп.: Joshua Sanborn, *Imperial Apocalypse. The Great War and the Destruction of the Russian Empire* (Oxford university press, 2014), 74–87; Gatrell, *A whole Empire walking*, 35–37.

⁹ ЦДІАК, ф. 1055, оп. 1, спр. 6, арк. 77.

¹⁰ Там само, спр. 9, арк. 38.

войском, вокруг все горело, когда вся семья на лошадах уехала»¹.

Переважна більшість матеріалів свідчить, що надто мало біженців виїхали добровільно, хоча були, безумовно, й такі. Хтось міг залишити домівку, бо справді боявся, молодих людей могли вислати з дому батьки, хтось шукав тут роботу і виїхав раніше до прориву фронту, але й були такі випадки, коли чоловіків виганяли копати окопи, а потім вони не встигали повернутися додому. Так, родина Стефанії Грабовської з Варшави опинилася у Києві, бо «общая паника заставила бежать»². Внаслідок паніки уже зі Львова тікала Михайлина Критович³. Родина Журавських опинилася у Києві за таких обставин: «В начале августа во время сильной паники Журавская при обстреле города выехала из Вильны, оставив все имущество. Вслед за этим был эвакуирован и муж ее, служащий казенной палаты. В настоящее время занимают 1 комнату на 7 этаже. Особенной острой нужды не наблюдается»⁴. Добровільно перетнули австрійський кордон під час відступу російської армії львів'яни Роман і Марія Каспржицькі⁵.

До Києва на проживання переїжджали також ті, хто мав у місті родичів. Такими, наприклад, були випадки єврея Лейби Венгерка⁶ та Бориса Вайнштейна⁷, які займалися підприємництвом у Варшаві. Своєю чергою, 24-річний Олексій Овчарук опинився на товарній станції у бараці, бо тікати йому порадила мати, яка залишилася вдома⁸. А Маріян Ульяновський, 17 років, виїхав із Варшави на роботу й не зміг згодом повернутися до міста⁹. 18-річна Анна Якубець приїхала до Києва залізницею ще у травні: «Место жительства оставила, так как не было чем питаться. Перед отходом русских из Галиции не было никаких продуктов первой необходимости»¹⁰. 18-річний Чеслав Камеля «был взят на работы по сооружению окопов, в Плоцкой губернии. Семью оставил в Варшаве. Выехал в мае 1915. В Киеве 6 месяцев. Работает в мастерских слесаря,

поденно по 75 копеек в день. Там же живет. Квартира в подвале. Напоминает погреб. Очень низкие потолки, сырость, грязь. Чеслав Камеля имущества никакого не захватил. Спит на верстаке, живет в мастерской вместе с хозяином»¹¹. Копати окопи забрали й 73-річного Яна Мишкевича з Варшави. Додому повернутися не зміг. Без роботи з огляду на старечий вік знайшов притулок у бараку Тетянинського комітету в Гавані у Києві¹².

Тож досвід хоч і був переважно спільним – примусове вигнання, але безпосередні обставини могли різнитися залежно від соціального статусу осіб, віку, статі, місцевості проживання. Водночас розглянуті приклади показують потенціал для подальшої глибшої реконструкції причин та траєкторії міграції, що передбачатиме і «перехресний допит» інших джерел.

Вживання у Києві: питання працевлаштування

Різним також ставав досвід виживання на місці, пов'язаний насамперед із можливістю працевлаштування. В історіографії Першої світової війни тема ринку праці посідає одне з провідних місць у вивченні історії домашнього фронту. Адже війна змінила соціальну та демографічну структуру населення, що позначилося на трансформації гендерних ролей у сфері трудових відносин. Як зазначає Дебора Том, «дискусії про гендер та роботу головним чином фокусувалися на двох питаннях: що представники обох статей робили і що це для них означало, часто припускаючи, що війна принесла позитивну соціальну зміну для жінок та підважила владу чоловіків»¹³. Опрацьовані мною київські матеріали загалом підтверджують ці спостереження, що зроблені переважно на вивченні західноєвропейських кейсів. Однак слід розуміти, що трудові відносини в Києві у роки війни та революції досі залишаються недослідженими. Сучасники ж вдалися до перших звітів не раніше 1916 р., коли запрацювало новостворене Київське центральне бюро праці. За їхніми даними, у місті існував більший попит на працю, аніж було пропозицій; спостерігався поділ ринку на жіночий (стосувався сфери послуг) і чоловічий (фізична праця, хоча нею не обмежувався). Визнавалося також, що жінки збільшили свою присутність

¹ Там само, спр. 21, арк. 71.

² Там само, спр. 4, арк. 181.

³ Щодо неї також був припис: «По моему мнению девица находится в очень подозрительных руках. Не мешало бы выяснять эту историю подробнее» – ЦДІАК, ф. 1055, оп. 1, спр. 46, арк. 176. Такий коментар є хорошою ілюстрацією до спостережень Гетрелла про те, що біженки (стать яких уже наражала їх на небезпеку) розглядалися як такі, хто потребував захисту від хтивих чоловіків. Gatrell, *A whole Empire*, 120–26.

⁴ ЦДІАК, ф. 1055, оп. 1, спр. 15, арк. 6.

⁵ Там само, спр. 46, арк. 185.

⁶ Там само, спр. 6, арк. 5.

⁷ Там само, арк. 12.

⁸ Там само, спр. 19, арк. 20.

⁹ Там само, спр. 4, арк. 21.

¹⁰ Там само, спр. 48, арк. 95.

¹¹ Там само, спр. 4, арк. 71.

¹² Там само, арк. 222.

¹³ Deborah Thom, "Gender and Work", in *Gender and the Great War*, ed. by Susan R. Grayzel and Tammy M. Proctor (Oxford University Press, 2017), 46.

у різних сферах: на промисловості, в сільському господарстві, в пошитті одягу, поденній роботі, в конторах та у торгівлі. Кількість жінок зросла на виробництві майже на 4 тисячі протягом 1915–1916 рр., про що свідчили звіти фабричного інспектора. Аналізуючи ринок праці у Києві, слід брати до уваги ще одну категорію людей – це військовополонені (яких також, але вже в іншій роботі, я розглядатиму під кутом зору примусової міграції). До червня 1916 р. на роботи було відправлено 44 989 таких осіб¹. Що стосується внутрішньої сторони питання, то у випадку Києва можна також спостерігати зміну гендерних ролей, статусу жінки в родині як єдиної годувальниці, котра тепер відповідала і за виживання родини, і за економічну ситуацію свого домогосподарства². Відповідно, біженці, потрапивши у місто, мали знайти собі місце і в мережі усталених тут трудових відносин. Це добре розуміли в Тетянинському комітеті.

Допомогою у працевлаштуванні³ біженців займалося окреме Бюро КВТК, яке в листопаді 1915 р. увійшло до складу Київського центрального бюро праці при ВЗС⁴. Свою діяльність, як пояснювалося у звіті, воно спрямовувало на працевлаштування осіб напівінтелігентних обох статей, яким було складно знайти роботу на відміну від тих, хто знали ремесло і могли заробляти фізичною працею. З цієї метою для жінок відкрили швейні майстерні, в яких можна було і навчитися швацтву, і шити одяг для потреб інших біженців. Для підлітків організували сапожну, кульочну (переважно хлопці) та переплетну (для дівчаток) майстерні. Для хлопців-підлітків також запроваджували артілі дроворубів, вантажників, адже вважалося, що «что чрезвычайно важно поддерживать и укрепить вынесенное из деревни подростками трудовое миросозерцание и что необходимо бороться всеми силами с чрезвычайно вредным по своим результатам беженским бездельем»⁵. Дані перепису підтверджують, але також і значно розширюють

зазначені відомості, вміщені у звіті про діяльність КВТК у 1915 р.

Проаналізовані картки біженців із різних губерній свідчать про те, що якщо чоловіки, навіть маючи попередній досвід зайнятості у хліборобстві, часто знаходили собі поденні роботи або влаштовувалися чорноробами, то інакша ситуація була з жінками. Умови їхнього проживання значною мірою залежали від того, чи працювали вони раніше, чи ж мали досвід лише домашнього господарювання. Для тих, хто мав попередній досвід роботи і освіти, важливою була наявність вакантних місць у місті.

Не мали проблем зі працевлаштуванням ті, хто приїздив як служниці з родинами, в яких служили. При цьому йшлося про жінок різного віку – від дівчат-підлітків до літніх жінок. Наприклад, 48-річна Марчинчик «в середині юня 1915 вместе с хозяйкой ввиду приближения неприятеля покинула Люблин и теперь в качестве няни служит у той же хозяйки, приехавшей сюда в Киев»⁶. Про 21-річну Марію Соболевську знаходимо таку нотатку: «За три дня до взятія Варшавы бежала оттуда вместе с хозяевами добровольно. Живет удовлетворительно. Родные мать и отчим остались добровольно у неприятеля, брат не успел уехать из Варшавы. Просит дать знать судьбу брата: на войне-ли или у неприятеля»⁷. Франческа Часка 73 років також виїхала з Варшави «вместе со своими хозяевами в первых числах июля 1915. Служит няней»⁸. З Вільна з родиною Савинських виїхала 38-річна Кароліна Ковшинець. Як і у випадку Соболевської, ця біженка намагалася через Тетянинський комітет отримати інформацію про брата, який служив в армії⁹. Біженство, отже, ще більше розривало родинні зв'язки і без того самотніх жінок-служниць.

Пошиття ж одягу справді стало тим видом зайнятості, що міг допомогти біженкам утримувати уже не тільки себе, а й своїх близьких у Києві. У більшості випадків жінки уже працювали швачками до біженства. Історії і цих жінок розповідають багато про обставини, в яких вони опинилися в новому місті, а також підтверджують згадану вище інформацію про діяльність КВТК. Удова Броніслава Собінська, 29 років, залишила Варшаву під час загальної паніки. У Києві вона займала маленький куток у чужій тісній і затхлій кімнаті, спала зі своїм 9-річним сином на похідному ліжку. Її син харчувався

¹ Бетлій, «Київ – город проблемных идентичностей», 291–92.

² Олена Бетлій, «Залишені напризволяще: солдатки Києва на початку Першої світової війни», *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки* 1 (2018): 56–66. Ширше про досвід жіноцтва в роки війни на українських матеріалах див.: Мар'яна Байдак, «Жінка в умовах війни у світлі повсякденних практик (на матеріалах Галичини 1914–1921 рр.)» (дис. канд. іст. наук: 07.00.01; Львівський національний університет імені Івана Франка, 2017).

³ У цій статті не розглядається допомога, яка надавалася національними – насамперед польським та єврейським – комітетами.

⁴ *Комитет ее императорского высочества*, 126.

⁵ Там само, 137.

⁶ ЦДІАК, ф. 1055, оп. 1, спр. 58, арк. 37.

⁷ Там само, спр. 4, арк. 3.

⁸ Там само, арк. 19.

⁹ Там само, спр. 15, арк. 13.

у денному притулку, вона ж заробляла пошиттям одягу у Тетянинському комітеті¹. Інша біженка – Бродовська, 52 років: «Дома занималась портняжничеством и добывала кусок хлеба, а теперь тоже шьет, что и является источником проживания, бежала по приказу военных властей, живет в Киеве исключительно на собственнo заработанные средства, из комитета помощи не получает»². Анна Бачинська, 35 років, із Котюжан Бессарабської губернії, також заробляла собі на проживання шиттям одягу³. Натомість 22-річна Заборовська з Дубна пошиттям одягу заробляла на себе, свою молодшу на три роки глуху сестру та 50-річну мати, також швачку, яка через поганий зір не працювала⁴. У родині Ржепецьких, однак, на проживання заробляла мати (53 роки): «Оставили место жительства за месяц до взятия Варшавы. За переполнением поездов мало вещей захватили с собой. Сыро и холодно. К тому еще дочь – бывшая учительница – теперь больна легкими и не в состоянии прокормиться. Так мать вынуждена работать за двоих. Впечатление таково, что им необходимо помочь посылить. Дочь необходимо поместить в лечебное заведение для туберкулезных, так как в ее возрасте (25 лет) этот человеческий бич может легко окончиться смертью»⁵. У родині Мамочаїв чоловік, як і до біженства, заробляв поденними роботами, а дочка (15 років) поповнювала родинний бюджет, працюючи в майстерні з пошиття жіночого одягу⁶. Наведені приклади попри свою типовість не відображають увесь спектр досвідів. Були й такі, хто, працюючи, все ж заробляв недостатньо і потребував нагальної допомоги комітету.

Також по-різному складалася доля освічених жінок і тих, хто мав досвід працевлаштування у різних закладах. Такі прибували з великих міст, насамперед із Варшави. І сучасники, і історики, зазвичай, ставляться до цієї групи з особливою емпатією. Допомогою напівінтелігентним, як уже згадано, опікувалося КВТК, воно ж відкрило і окрему їдальню для інтелігентних біженців⁷. Пітер Гетрелл підкреслює, що заангажовані в інтелектуальну працю біженці мали особливі труднощі зі працевлаштуванням⁸. Дані перепису в чомусь підтверджують, а в чомусь спростовують цей погляд.

¹ Там само, спр. 13, арк. 67.

² Там само, спр. 11, арк. 12.

³ Там само, спр. 3, арк. 8.

⁴ Там само, спр. 20, арк. 36.

⁵ Там само, спр. 7, арк. 35.

⁶ Там само, спр. 5, арк. 15.

⁷ Комитет ее императорского высочества, 129.

⁸ Gatrell, 138.

На основі проаналізованих матеріалів можна виокремити три групи: бухгалтерки, касирки та вчительки. Добре забезпеченою була родина Анни Смоленської, що складалася з матері, трьох дочок, бабусі та двох племінниць. Працювали в цій родині лише племінниці – Марія (25 років), раніше бухгалтерка, тепер кореспондентка, та Олена Венжик (22 років) – вчителька⁹. З родини Зоммер, яка також жила добре, дочка Германа (22 роки) не працювала, але просила про посаду бухгалтерки¹⁰. Юлія Мецце (27 років), проживала у рідних, але працювала бухгалтеркою та отримувала 100 рублів у місяць¹¹. Анеля Кочоровська, 18 років, яка раніше жила з батьками, у Києві влаштувалася працювати касиркою до «Франсуа», кав'ярні, що належала поляку Голомбеку¹². Емілія Фрей, 28 років, була касиркою, але тепер працювала економкою¹³. Фелікса Богуславська, 19 років, яка працювала касиркою у Варшаві, у Києві не могла знайти роботу і просила комітет про допомогу¹⁴. Емілія Ковальська, 25 років, із Чернівців, хоч і працювала раніше касиркою, у Києві була готова давати уроки, наприклад, німецької мови (і це навряд чи була правильна стратегія)¹⁵. Є. Врублевська, 37 років, із касирки перекваліфікувалася на швачку і ледь давала собі раду¹⁶. Зі заощаджень жила Зельма Блауе, 26 років, вчителька, яка тепер шукала роботу¹⁷. В пошуках праці або служби була вчителька Олександра Левицька, 28 років, яка жила з матір'ю в бідності¹⁸. На кошти Польського комітету жила вчителька Яніна Сікорська, 22 років¹⁹. Дітей господині квартири виховувала Рахіль Губель, 20 років, вчителька з Грубешова (її мати, колись власниця готелю, тепер заробляла як швачка)²⁰. Декому з колишніх вчительок вдавалося отримувати службу в комітетах з допомоги біженцям²¹.

Що стосується чоловіків, то наразі мені не вдалося виявити випадки, коли вони б залишилися без посад. Опрацьовані матеріали показують, що вони не тільки працювали за професією, а й зароблених коштів цілком вистачало на життя.

⁹ ЦДІАК, ф. 1055, оп. 1, спр. 4, арк. 45.

¹⁰ Там само, спр. 58, арк. 2.

¹¹ Там само, арк. 34.

¹² Там само, спр. 21, арк. 24.

¹³ Там само, спр. 5, арк. 7.

¹⁴ Там само, спр. 4, арк. 145.

¹⁵ Там само, спр. 46, арк. 199.

¹⁶ Там само, спр. 7, арк. 2.

¹⁷ Там само, спр. 58, арк. 5.

¹⁸ Там само, спр. 5, арк. 33.

¹⁹ Там само, спр. 13, арк. 32.

²⁰ Там само, спр. 49, арк. 10.

²¹ Там само, спр. 24, арк. 109.

Наприклад, у родині Габшевичів (чотири особи): «Отец служит учителем получает жалование и пенсию, что позволяет жить без посторонней помощи. Семья интеллигентная, внешний вид здоровый, квартира из трех комнат»¹. Рускевич, 48 років, із Варшави, працював у Києві бухгалтером, жив добре і не потребував допомоги². Інший мешканець Варшави, Казимир Гричевич, 22 роки, виїхав до Києва у пошуках роботи. У місті працював помічником бухгалтера, був матеріально забезпечений³.

Гірше складалася доля тих жінок, котрі або не мали досвіду роботи взагалі, або з різних причин не могли знайти заробіток у Києві. У злиднях опинялися й родини, у яких працював лише чоловік (зазвичай глава родини), а жінки працювати не могли. Такі біженці потребували найбільшої опіки з боку Тетянинського комітету. У родині Олексюків, що складалася з шести осіб, працював чорноробочим лише батько (54 років). Дружина не працювала, бо хворіла. Відповідно, стан родини описувався таким чином: «Нуждается, нет одежды, нечем платить за квартиру, пособия не получают. Главе семьи, старому человеку, трудно кормить семью, тем более, что дети – дочери, по слабости работают не в состоянии»⁴. Складно було прогледуватися родині Жуйводів із Володимира-Волинського, що складалася з восьми осіб. У рідному місті батько був бондарем, а старша дочка – вчителькою. Мати вела домашнє господарство, а молодші діти навчалися. Про їхню ситуація знаходимо такий запис: «В одной небольшой комнате живет 2 семьи, всего 11 человек, комната в подвале, довольно теплая. Семья выехала 21 июля 1915 года последним поездом, при свете горячей станции и горящих домов города, над поездом разрывались снаряды. Изгнанники жили до бегства зажиточно своим трудом, а теперь получают помощь от Тетянинского комитета и перебиваются кое-как»⁵.

Не давали собі раду й ті жінки, що знайшли притулок у родичів. Ольга Казинчук (32 років) із трьома дітьми жила в сестри. У рідному селі Кам'янка вона займалася хліборобством, у місті ж не працювала. Як результат «личных средств нет, дети оборваны»⁶. Більше шансів знайти роботу мали незаміжні дівчата. 17-річна Розалія Юркевич, яка раніше не працювала, потрапивши до Києва, влаштувалася спочатку кухаркою,

а згодом офіціанткою. Її картка є цікавою й тим, що містить інформацію про сприйняття біженців киянами. Працедавець замість обіцяних 8 рублів платив 6 і погрожував звільненням. Особа, яка заповнювала картку, прокоментувала цю ситуацію таким чином: «Видно, что хозяин эксплуатирует труд чужой, пользуясь беспомощностью»⁷. Однак і в їхньому випадку багато залежало від стану здоров'я та готовності братися за різну працю. Ю. Гінтер (18 років) жила завдяки випадковому заробітку, якого було вкрай мало. З огляду на слабке здоров'я вона не могла братися за тяжку роботу, що, за словами реєстратора, зумовлювало її бідність⁸. Не мала роботи 20-річна Софія Трачевська, котра до війни була гімназисткою, у Києві ж мешкала в підвалі, у двох кімнатах якого проживало вісім осіб. Її стан був описаний лаконічно: «положение отчаянное»⁹. Опіку над жінками, які не працювали, могло взяти на себе Київське відділення російського товариства з захисту жінок, яке надавало таким жінкам притулок. Наприклад, у ньому мешкала безробітна Євдокія Хлищук (20 років) із трирічною донькою¹⁰.

Злиденними були умови проживання літніх людей, незалежно від статі. При цьому слід брати до уваги, що «стариками» називали у той час уже 50-річних осіб. Приміром, родина Юранчків визначалася як бідна і така, що потребує допомоги, бо 50-річна жінка – «глухая старуха» – не працювала, а 54-річний чоловік, котрий раніше заробляв як скульптор, від «дряхлости не может регулярно работать»¹¹. 62-річна Корницька з огляду на вік так само не могла працювати; виживала завдяки безкоштовним обідам, що їй надавав Польський комітет допомоги біженцям¹². Натомість 85-річна Анна Родіонова з Волинської губернії працювала за шмат хліба і, як свідчили сусіди, зазнавала експлуатації з боку господарів оселі, в якій знайшла притулок¹³. Її ситуація вказує на декілька важливих моментів: по-перше, кияни, які надавали притулок біженцям, не завжди могли або мали бажання надати їм гідні умови проживання; по-друге, біженці таки викликали емпатію в киян; по-третє, джерело надає голос сусідам – частим свідкам подій і тим, з чийх слів часто записуються історії під час складання довідок.

⁷ Там само, спр. 48, арк. 10.

⁸ Там само, спр. 13, арк. 81.

⁹ Там само, спр. 4, арк. 50.

¹⁰ Там само, арк. 45.

¹¹ Там само, спр. 13, арк. 131.

¹² Там само, спр. 21, арк. 73.

¹³ Там само, спр. 92, арк. 100.

¹ ЦДІАК, ф. 1055, оп. 1, спр. 4, арк. 194.

² Там само, арк. 214.

³ Там само, арк. 230.

⁴ Там само, спр. 19, арк. 29.

⁵ Там само, арк. 57.

⁶ Там само, арк. 63.

Проаналізований у цій частині матеріал є, безумовно, неповним відображенням ситуацій, в яких опинилися біженці. Це лише перша спроба систематизувати дані, що стосуються умов проживання, які залежали від (не)працевлаштування. На основі цих даних я б поставила під сумнів твердження Пітера Гетрелла про те, що та робота, яку пропонували, зокрема, біженкам, була проявом стереотипного ставлення¹. Пропозиція радше відображала специфіку ринку праці загалом. Київ не був індустріальним містом, тому жіноцтво було переважно задіяне у сфері послуг. Єдина сфера, де для них створювали додаткові робочі місця, була пов'язана з пошиттям одягу. Дані також дають змогу говорити про те, що у випадку, коли біженки не мали заощаджень, вони, аби вижити, мусили працювати або ж шукати допомоги від різних організацій. Це змушувало їх виходити за межі ролей, до яких вони звикли вдома.

Досвід біженців із привілейованих верств населення

Із розглянутими вище питаннями пов'язані й аспекти, про які йтиметься нижче. Насамкінець зверну увагу на ще одну групу біженців – представників заможних верств. Любов Жванко зазначає: «Часть беженцев из привилегированных социальных слоев вообще не имели опыта работать, а потому, получив статус беженца, им особенно было тяжело»². Як свідчать матеріали київського перепису, такі особи мали свої стратегії, щоб вижити в новому місті, а тому й їхній досвід не варто узагальнювати. Зокрема, були випадки, які свідчать про те, що привілейовані верстви населення мали достатньо статків/заощаджень, з яких могли жити в Києві. Наприклад, у мебльованих кімнатах на розі Караваєвської та Пушкінської проживали Рит Марія та її сестра Стемпняк Феодосія з сином. Обидві досвіду роботи не мали, але на умови їхнього проживання це не впливало: «Живут хорошо и не нуждаются ни в чем. Просят доставить багаж, который утерян при эвакуации, были эвакуированы из Варшавы властями полици»³. Безробітний Франц Маркевич з онучкою проживали на вул. Фундуклеївській

у квартирі з 5–6 кімнат на свій коштів і допомоги не потребували⁴. Родина купця Шульмана, в якій батьки не працювали, а діти навчалися, з Варшави, злиднів у Києві не знала також. Окрім того, якщо ж біженці з вказаних Жванко верств мали освіту, то, як уже згадано, їм також легше було працевлаштуватися (наприклад, у комітетах із допомоги біженцям). Також можна припустити, що у випадку з біженством, як і у випадках із міграцією в рамках процесів урбанізації, відбувалася горизонтальна асиміляція відповідно до статусу/станової належності біженців. Єдина категорія біженців, яка найбільше потерпіла внаслідок вигнання, за матеріалами київського перепису, – це домовласниці/домовласники.

Цю категорію можна окреслити як «колишні», що саме і показує початок соціального зламу, який згодом закріпить більшовицький переворот. Проблема тут полягала не стільки в тому, що, живучи з ренти, вони до біженства мали хороший рівень життя, а опинившись на вигнанні, не змогли його підтримати та знайти роботу. Вона, на мій погляд, – в отриманій психологічній травмі, яка в той період, звісно, не вивчалася і з якою не працювали. Це непроговорюваний і часто замовчений досвід. У Гетрелла ми можемо знайти тези про те, що біженцям не було «надано можливості, щоб розповісти свої історії власними словами»⁵. Однак, аналізуючи матеріали перепису, не можу не спостерегти, що ось учасники перепису якраз розговорювали цих людей, розпитували і слухали, і, що для нас важливо, записували їхній досвід. Нижче зверну увагу на деякий із них.

По-перше, оповіді свідчать, що біженцям із «колишніх» складно було прийняти нову ситуацію. Наприклад: «В апреле оставила свой дом, даровав его неприятелю как выкуп за свою жизнь. Будучи богатой и физически крепкой, она попала в противоположность... нуждается материально и в медицинской помощи»⁶. Або: «В одной маленькой комнате в подвале живет семья из 7 человек... Дома была своя маленькая усадьба. Жили в достатке. Отец теперь хворает и работать не может. Долгое время говорил о войне, о своем горе, мотивирует причины войны грехами человечества, за которые оно теперь жестоко карается»⁷.

Також помітно, що такі особи використовували візитерів для того, щоб переповісти свій

¹ Пітер Гетрелл, «Беженцы и проблема пола во время Первой мировой войны», в *Россия и первая мировая война (материалы международного научного colloquium)*, под ред. Н. Н. Смирнов и др. (Санкт-Петербург, 1999), 116–118.

² Любов Жванко, Судьба женщины-беженки. По документам Первой мировой войны. *Historians*. <http://www.historians.in.ua/index.php/doslidzhennya/1029-liubov-zhvankov-sudba-zhenshchyny-bezhenky-po-dokumentam-pervoy-mirovoy-voyny>.

³ ЦДІАК, ф. 1055, оп. 1, спр. 4, арк. 102.

⁴ Там само, спр. 4, арк. 176.

⁵ Gatrell, *A whole Empire*, 127.

⁶ ЦДІАК, ф. 1055, оп. 1, спр. 46, арк. 48.

⁷ Там само, арк. 159.

досвід: «Совместная комната, в Варшаве имел собственный дом, доходом которого жили, жалуются на свою судьбу, нуждается в помощи. Нет никакой возможности жить и он без занятия»¹. Такі приклади ставлять під сумнів тезу Гетрелла, що чоловіки-біженці ховали за мовчанням свій біженецький досвід, що демаскулінізував їх². Як бачимо у наведених уривках, вони мали потребу в проговорюванні свого жалюгідного становища.

Окремі оповіді, звичайно, говорять більше про інтерв'юера як посередника в переоповіданні біженецького досвіду. Показовим тут є такий уривок про Палагею Самусюк із Ковеля (47 років):

нужда вопиющая, бедная женщина страдает желудком от недостатка в хорошей свежей пище. Она не может позвать к себе доктора, так как не в состоянии заплатить ему за визит, дождаться же дарового нет возможности и скорее можно три раза умереть. Я не знаю куда смотрит Татьянов комитет, чтобы так страдали люди, о которых как будто заботится этот комитет. Нужно также обратить внимание на то, что эта женщина имела до войны два собственных дома, жила в хорошей богатой квартире, теперь же живет в одной комнате, если это можно назвать комнатой и если бы не добрая хозяйка, то Татьянинскому комитету пришлось бы давно уже стратиться на похороны этой женщины. Два сына на войне, быть может уже и нет их. Покинула Ковель при приближении неприятеля. Все имущество пропало. Я лично не мог окончить там же работу настолько растрогала меня эта женщина. Она же не могла за слезами рассказать о своем положении. Что скажут сыновья когда вернуться с войны и узнают, что в то время, когда они там голодали и переносили всякие лишения, их мать умерла от голода на глазах «Татьяновского комитета»³.

Крім злиденної долі біженки, яка втратила статус та майно, тут також проговорюється і відповідальність КВТК за біженців, і відповідальність цивільного населення за опіку над тими, чії чоловіки та сини воювали на фронті. Розуміння цієї відповідальності домашнього фронту формувалося вже на початку війни та підтримувалося протягом воєнних років завдяки постійним акціям зі збору пожертв для родин запасних, біженців, дітей-біженців, поранених і, звісно, для армії.

Порівняно із зазначеною категорією біженців, які втратили статки, біженці з селян були

значно стриманіші, могли попросити одяг та взуття для дітей, посприяти з роботою, або ж відреагувати, як Антон Кантур із Галичини: «Беженцы выехали по распоряжению русских военных властей. Прибыли в Киев в мае 1915. Квартирный вопрос требует улучшения. На вопрос: “чего бы они хотели”. Махнул рукой: “ничего не вдиють гарного”»⁴.

З огляду на проаналізоване вище, я б також поставила під сумнів однозначність тези про те, що «біженці були ідентифіковані як жінки, коли вони відповідали поширеним стереотипам про вразливість; (де)маскулінізований біженець був невидимим»⁵. Питання «видимості» та проговорюваності було індивідуальним і залежало від створених соціумом можливостей поділитися своїм досвідом. Повне доведення цієї тези потребує, однак, ґрунтовнішого дослідження репрезентації біженців у Києві в роки війни, що не є предметом цієї статті.

Попередні висновки

Джей Вінтер, аналізуючи історіографію Великої війни, слушно вказує на зв'язок національної історії з транснаціональною: «чим багатша одна, тим глибша інша»⁶. У випадку студій біженства в Російській імперії ми можемо сформулювати це твердження так: чим багатшими є мікроісторичні дослідження окремих регіонів імперії, тим глибшою є імперська історіографія. Розглянутий у статті матеріал є доказом цього.

Як показав проведений вище аналіз, теоретичні підходи до вивчення біженства істориками все ще формуються. З одного боку, бракує праць; з іншого, відчуваються термінологічні пастки. Оскільки до уваги беруть явище біженства, яке лише після війни отримало правову оцінку, то у досліджуваній період ми можемо спостерігати народження низки практик, що призвели до появи тих, кого згодом диференціювали як «біженців» та «внутрішньо переміщених осіб» у міжнародному законодавстві. Звідси й клопіт дослідників із тим, кого вони мають на увазі під «біженцями» у своїх дослідженнях періоду Першої світової війни у Російській імперії, а також із тим, як пояснювати причини виселення – примусове вигнання, депортація, добровільне переселення. Інші виклики пов'язані з вузькою джерельною базою, на основі якої уже

¹ ЦДІАК, ф. 1055, оп. 1, спр. 10, арк. 5.

² Пор.: Gatrell, *A whole Empire*, 117.

³ ЦДІАК, ф. 1055, оп. 1, спр. 24, арк. 17.

⁴ Там само, спр. 6, арк. 39.

⁵ Gatrell, *A whole Empire*, 127.

⁶ Jay Winter, “Historiography 1918 – Today”.

реконструйовано державну політику та гуманітарну допомогу біженцям із боку різних організацій, але не вивчено соціалізацію біженців на новому місці.

У цьому дослідженні я взяла на себе сміливість залучити до аналізу біженства нове джерело: матеріали перепису біженців у Києві з лютого 1916 р. За ним у місті було зареєстровано 24 192 «біженці та взагалі усіх осіб, що прибули до Києва з місцевостей, зайнятих чи загрожених ворогом». З таким формулюванням КВТК охоплювало усі групи виселених осіб, що були і не були визнані біженцями відповідно до закону від 30 серпня 1915 р.

Для кращої систематизації інформації при аналізі реєстраційних карток ставили такі запитання: чи можна в них виявити інформацію про самоідентифікацію біженців; чи можна на їхній основі зрозуміти обставини вигнання; чи можна за ними реконструювати умови проживання; чи, врешті, можна провести диференціацію досвідів? Відповідь на ці запитання є ствердною: можна. До переліку цих запитань я б могла додати й такі: яким був досвід молодих дівчат та юнаків, що опинилися самотніми у великому місті, або яким було освоєння жінками чоловічих професій, чи ж питання земляцтва, яке можна простежити за адресами розселення біженців з однієї губернії тощо. Однак у межах однієї статті це зробити неможливо, тому я обмежилася попередньо вказаними.

Отже, що показав проведений аналіз карток. По-перше, що кожна з підтем потребує власної методологічної рамки, що я зробила лише частково, але розширюватиму в подальших дослідженнях. По-друге, що навіть попередній аналіз дає змогу дійти низки висновків.

Зокрема, не всі вихідці з західних губерній асоціювали себе з «біженцем», маркер якого мав негативні конотації або ж міг бути провісником проблем із поліцією. Деякі біженці воліли підкреслювати причини, через які опинилися в Києві, наполягаючи на статусі евакуйованих. Оскільки при переписі заповнювали графу про національність, то серед біженців ми знаходимо представників усіх етнічних груп, які населяли західні губернії. Однак лише в ідентифікації однієї з них ми бачимо пороговість ситуації, привнесеної Першою світовою війною: у деяких відповідях можна зафіксувати появу національності «українець», що з огляду на політику Петрограда в українському питанні є унікальним проявом національної свідомості. Однак остаточна інтерпретація цього явища потребує подальших глибших досліджень проблеми.

Відповіді біженців щодо обставин вигнання підтверджують уже усталені погляди в історіографії, але й водночас додають прикладів. Справді, більшість були примусово вигнані, однак були випадки добровільного виселення, міграції в пошуках роботи, неможливості повернутися додому через пересування лінії фронту. Я не ставила за мету показати ці приклади у зв'язку з місцем походження. Оскільки дослідження присвячено досвіду проживання у Києві, а не причинам виселення, тому аналіз цієї підтеми був зведений до контекстуалізації множинності причин переселення.

Аналізуючи ж питання виживання у Києві, я пов'язала його з однією з найважливіших тем у аналогічних дослідженнях – працевлаштуванням біженців. Адже від цього залежало їхнє фізичне виживання у новому місті. Опрацьована інформація дає змогу сказати, що на можливість працевлаштуватись впливала комбінація різних чинників: 1) попереднє володіння ремеслом чи професією; 2) пропозиція київського ринку праці; 3) здоров'я та вік біженців; 4) обтяженість дітьми; 5) наявність або брак заощаджень. Вочевидь свою роль відіграло і попереднє охоплення біженців КВТК. У переписі ми можемо знайти жінок, які працювали швачками в організованих ним майстернях. Загалом же ми бачимо спектр різноманітних випадків, які показують і жінок, що приїхали як служниці зі своїми господарями, а тому були більш-менш забезпечені; і жінок, які працевлаштувалися за попередньою професією, але й таких, які не могли влаштуватися за фахом чи ремеслом і або перевчивалися на швачок, або шукали допомоги в КВТК чи інших організацій; є й випадки, коли молоді біженки швидше знаходили роботу, але є й такі, котрі лишалися безпорадними. З великою ймовірністю літні біженці, якщо не мали заощаджень і через здоров'я не могли працювати, опинялися на межі виживання. Водночас з обережністю можемо сказати, що чоловіки швидше знаходили роботу і могли утримувати і себе, і родину. Однак економічна ситуація великої родини залежала й від того, чи хтось окрім батька міг працювати. Кожен із цих випадків може заслуговувати на окрему розвідку.

Незважаючи на те, що біженство було катастрофою для всіх, позначеною втратою майна, коштів, речей, найбільше ж цей досвід вдарив по власниках нерухомості, які, втративши майно, утратили усе і опинилися у зовсім новій для себе ситуації. Їхній стан викликав емпатію, чому вони й самі сприяли, ділячись своїм горем із представниками КВТК. Відповідно, їхні оповіді

стають тим унікальним джерелом, в якому ми можемо почути проговорений досвід біженців чи не найбільше. При цьому це було характерно як для жінок, так і для чоловіків. А тому можна переглянути тезу про те, що чоловіки-біженці воліли замовчувати свій досвід. Так само можна підважити тезу про демаскулізацію біженця. Опрацьовані матеріали свідчать про безпорадний стан лише однієї групи біженців – домовласників, яким справді було складно дати собі раду на новому місці: ні майна, ні заощаджень. З огляду на це їх було названо «колишніми», і їхній досвід розглянуто як провісництво соціальних змін після приходу до влади більшовиків.

Загальна ж ситуація з біженцями відображає стану диференціацію у тогочасному Києві. Ті біженці, які мали кошти і жили на свої заощадження, мешкали у винайнятих квартирах так само, як і заможніші кияни. Однак таких було небагато. Умови проживання переважної більшості були більш ніж плачевні: вони мешкали

в підвальних тісних квартирах, вологих, темних, погано освітлених кімнатах; заробітки були мізерними, а отримані під час дороги до Києва травми і хвороби часто не давали змоги працювати. І в цьому їхні умови не відрізнялися від тих, яких досвідчували бідніші верстви киян¹. Це своєю чергою могло впливати на те, що з часом факт надання допомоги біженцям міг викликати негативне ставлення у місцевих. Про початок таких процесів, зокрема, свідчить наступний і фінальний для цієї статті уривок: «Комната сырая, холодная, четверо беженцев живут вместе с хозяйкой квартиры в маленьком и холодном помещении. Хозяйка квартиры старуха, нуждается в помощи более, чем какой-нибудь беженец; единственного сына кормильца старухи-матери забрали на войну»².

¹ Зокрема, подібні умови проживання я зафіксувала у проханнях про допомогу жінок-солдаток на початку війни: Бетлій, «Залишені напризволяще», 61–65.

² ЦДІАК, ф. 1055, оп. 1, спр. 13, арк. 89.

Bibliographic References

- Baydak, Mar'iana. "Zhinka v umovakh viyny u svitli povsiakden-nykh praktyk (na materialakh Halychyny 1914–1921 rr.)." *Dys. kand. ist. nauk*: 07.00.01; Lvivskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka, 2017.
- Belova, I. B. *Vynuzhdennye migranty: bezhency i voennoplennye Pervoy mirovoj vojny v Rossii. 1914–1925 gg.* Moskva: AIRO-HKHI, 2014.
- Betlii, Olena. "Bizhenetska kryza u Kyievi vlitku 1915 roku." *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky*, 182 (2016): 49–55.
- Betlii, Olena. "Zalysheni napryzvoliashe: soldatky Kyieva na pochatku Pershoi svitovoi viiny." *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky* 1 (2018): 56–66.
- Betlij, Olena. "Kiev – gorod problemnyh identichnostej". In *Goroda imperii v gody vojn i revolyucij, 1914–1921*, pod red. A. Millera i D. Chernogo, 272–317. Sankt-Peterburg: Nestor, 2017.
- "Chislo bezhencev v Rossii", *Kievlyanin*, 24 fevralya 1916.
- Gatrell, Peter. "Bezhenecy i problema pola vo vremena Pervoj mirovoj vojny." In *Rossiya i pervaya mirovaya vojna (materialy mezhdunarodnogo nauchnogo kollokviuma)*, pod red. N. N. Smirnov i dr., 112–128. Sankt-Peterburg, 1999.
- Gatrell, Peter. "Refugee history and refugees in Russia during and after the First world war", *Vestnik SPbGU. Istorija*, 62, 3 (2017): 497–521.
- Gatrell, Peter. "Refugees." In: *1914–1918-online. International Encyclopedia of the First World War*, ed. by Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, and Bill Nasson, issued by Freie Universität Berlin, Berlin 2014-10-08. DOI: 10.15463/ie1418.10134.
- Gatrell, Peter. *A whole Empire walking. Refugees in Russia during World War I.* Indiana university press, 1999.
- Hagen, Mark von. *War in a European borderland: occupations and occupation plans in Galicia and Ukraine, 1914–1918.* University of Washington Press, 2007.
- Komitet ee imperatorskogo vysochestva velikoj knyazhny Tat'yany Nikolaevny po okazaniyu vremennoj pomoshchi postradavshim ot voennyh bedstvij: 14 sent. 1914 g. – yanv. 1916 g. T. 1–2. Petrograd: Gos. tip., 1916.
- Kurcev, Aleksandr. "Bezhenstvo." In *Rossiya i pervaya mirovaya vojna (materialy mezhdunarodnogo nauchnogo kollokviuma)*, pod red. N. N. Smirnov i dr., 129–146. Sankt-Peterburg, 1999.
- Lazanska, Tamara. "Stanovyshche bizhentsiv v roky pershoi svitovoi viyny." *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st., XVI* (2009): 196–240.
- Levickij, V. "Gorod Kiev i bezhenecy." *Izvestiya kievskoj gorodskoj dumy*, 12 (1915): 3–33.
- Lohr, Eric. "The Russian Army and the Jews: Mass Deportation, Hostages, and Violence during World War I." *Russian Review* 60 (July 2001): 404–19.
- Lohr, Eric. *Nationalizing the Russian Empire: the campaign against enemy aliens during World War I.* Cambridge, London: Harvard university press, 2003.
- "Migration in the world", International organization for migration, last modified June 21, 2018, <https://www.iom.sk/en/migration/migration-in-the-world.html>.
- Nail, Thomas. *The figure of migrant.* Stanford: Stanford university press, 2015.
- Nelipovich, S. G. "Naselenie okkupirovannyh territorij rassmatrivalos' kak rezerv protivnika." *Voенно-istoricheskij zhurnal*, 2 (2000): 60–69.
- "Perepis' bezhencev", *Kievlyanin*, 21 fevralya 1916.
- "Perepis' bezhencev", *Yuzhnaya kopejka*, 18 fevralya 1916.
- Purseigle, Pierre. "'A Wave on to Our Shores': The Exile and Resettlement of Refugees from the Western Front, 1914–1918". *Contemporary European History*, 16, 4, Theme Issue: World Wars and Population Displacement in the Twentieth Century (Nov., 2007): 427–444.
- Sanborn, Joshua. *Imperial Apocalypse. The Great War and the Destruction of the Russian Empire.* Oxford: Oxford university press, 2014.
- Sanborn, Joshua A. "Unsettling the Empire: Violent Migrations and Social Disaster in Russia during World War I", *The Journal of Modern History*, 77, 2 (June 2005): 290–324.
- Shchepkin, Mitrofan. *Bezhency i organizaciya pomoshchi im v svyazi s robotami Osobogo soveshchaniya.* Moskva: Gorodskaya tipografiya, 1916.
- Thom, Deborah. "Gender and Work." In *Gender and the Great war*, ed. by Susan R. Grayzel and Tammy M. Proctor, 46–67. Oxford: Oxford University Press, 2017.

- Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi, F. 1010, op. 1, spr. 94.
- Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi, F. 1055, op. 1, spravy 1–2, 4–13, 15, 19–26, 46–49, 58, 60–64, 91–93.
- Winter, Jay. “General introduction.” In *The Cambridge History of the First World War*, edited by J. Winter, Volume 1, Global War, Cambridge: Cambridge university press, 2014, 1–10.
- Winter, Jay. “Historiography 1918–Today.” In *1914–1918-online. International Encyclopedia of the First World War*, edited by Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, and Bill Nasson, issued by Freie Universität Berlin, Berlin 2014–11–11. DOI: 10.15463/ie1418.10498.
- Zetter, Roger. “Labeling Refugees: Forming and transforming a bureaucratic identity.” *Journal of refugee studies* 4 (1) (1991): 39–62. <https://doi.org/10.1093/jrs/4.1.39>.
- Zetter, Roger. “More labels, fewer refugees: remaking the refugee label in an era of globalization.” *Journal of refugee studies* 20 (2) (2007): 172–192. <https://doi.org/10.1093/jrs/fem011>.
- “Zhurnal chrezvychajnego sobraniya Dumy 1 avgusta № 18”. *Izvestiya kievskoj gorodskoj dumy* 8 (1914): 19–22.
- “Zhurnal chrezvychajnego sobraniya Dumy 13 avgusta № 19”. *Izvestiya kievskoj gorodskoj dumy* 8 (1914): 25–31.
- Zhvanko, Liubov. “Pervaya mirovaya vojna i bezhency na Vostochnom fronte: novye issledovaniya (konec XX – nachalo XXI veka) (Analiticheskij obzor)”. In *Pervaya mirovaya vojna: sovremennaya istoriografiya (sbornik obzorov i referatov)*, pod red. V. P. Lyubin, M. M. Minc, 193–214. Moskva: RAN, 2014.
- Zhvanko, Liubov. *Bizhentsi Pershoi svitovoï viy`ny: ukrainskyy vymir (1914–1918 rr.)*. Kharkiv: Virovets A. P.; Apostrof, 2012.
- Zhvanko, Lyubov. “Sud`ba zhenshchiny-bezhenki. Po dokumentam Pervoy mirovoj vojny”. *Historians*. <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1029-liubov-zhvanko-sudba-zhenshchiny-bezhenky-po-dokumentam-pervoy-myrovoy-vojny>.

O. Betlii

REFUGEES IN KYIV DURING WORLD WAR I: IDENTITY, EXPERIENCE, PERSONAL STORIES (BASED ON KYIV REFUGEE CENSUS OF 1916)

The article is dedicated to an under-researched problem of refugees settled in Kyiv after a mass displacement of population from the western provinces of the Russian Empire in 1915. To clarify this issue the author analyzes a refugee census conducted by Kyiv branch of the Committee of her Imperial Highness Grand Duchess Tatiana Nikolaevna in February, 1916. Housed in the Central State Historical Archives in Kyiv, these under-researched materials are highly important for the refugee studies during the Great War. The article aims to examine thoroughly a theoretical framework and challenges in studying the history of refugee in the Russian Empire, as well as refugees registration activity of the Kyiv branch of Tatyana Committee. The survey of the census registration forms reveals an individual aspect of a refugee, namely identity, reasons for displacement, employment experience and survival in Kyiv. The study finds that the history of refugee from below is still not written, yet it could be done using the census materials; moreover, the census registration forms can provide an answer to a question what happened to refugees in Kyiv. Formed during the interviewing of the refugees in 1916, the census cards thus are almost the only source that contains personal stories and experiences of refugees, although it was made through the mediation of the Committee. Among all the notes in these forms, the article deals with those aspects that allow to answer the question about self-identification, circumstances of displacement, employment (taking into account the gender aspect), personal perception of a new status. Due to the analysis we can better understand the everyday life of Kyiv residents in a wartime, since living conditions of refugees reflected the realities of life of Kyivites, according to their social status.

Keywords: Kyiv, the First World War, refugeedom, Kyiv branch of Tatiana Committee.

Матеріал надійшов 10.03.2019